

dr hab. Maria Ryś, prof. ucz.
Katedra Rozwoju, Wychowania i Rodziny
Instytut Psychologii
WFCH, UKSW
Warszawa
m.rys@uksw.edu.pl
tel. 502-481-840

Recenzja rozprawy doktorskiej

Ks. mgra licencjata Wojciecha Pała

pt. Świat wartości narzeczonych i młodych małżonków. Badania porównawcze.

napisanej na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie

pod kierunkiem Ks. bp. prof. dr hab. Janusza Mastalskiego,

Kraków 2023, s. 379, Tabele, wykresy, aneksy: 59

Rozprawa doktorska Ks. mgr lic. Wojciecha Pała nawiązuje do ważnego problemu dotyczącego świata wartości młodych osób - narzeczonych i małżonków. Warto podkreślić znaczenie podjętego w pracy problemu, którego wymiar odżywa ostatnio szczególnie mocno w kontekście dotyczącym napływających wielu doniesień o postępującej laicyzacji młodych ludzi w Polsce.

Wychowanie ku wartościom, jak pisze Doktorant, jest postrzegane jako proces, który towarzyszy człowiekowi przez całe życie i prowadzi go do transcendencji. W tym procesie ważna jest nie tylko rola osób wychowujących, ale także samowychowanie, będące doskonaleniem własnego świata wartości i realizacji osobistej hierarchii wartości. Ważne jest także to, co podkreśla Autor, że obecnie ludzie muszą świadomie wybierać wartości i normy, nie dziedziczą ich w tradycyjny sposób. Ludzie afirmują określone wartości i wcielają je w życie poprzez świadome wybory i dostosowują swoje życie do tych wartości.

W tym kontekście istotne znaczenie mają więc nie tylko badania Doktoranta stanowiące próbę uchwycenia istotnych zmian w aksjologii młodych ludzi, ale także, a może szczególnie, wnioski i postulaty wypływające z tych badań.

1. Problem i struktura rozprawy

Praca jest bardzo obszerna, poza wstępem obejmuje siedem rozdziałów, zakończenie, bibliografię, spis tabel oraz aneks.

Doktorant stawia ogólny problem badawczy, który zawiera się w pytaniu: jak

prezentuje się i zmienia świat wartości narzeczonych?

Do badań własnych wprowadzają rozdziały będące teoretycznym ujęciem badanej problematyki. Rozdziały te są tak bogate treściowo, że nie da się ich ująć i opisać skrótowo.

W rozdziale I., poświęconym roli wartości w biegu życia człowieka, Doktorant podejmuje problem uściślenia użytych pojęć i obszarów refleksji naukowej.

Omawia determinanty psycho-fizycznego rozwoju człowieka, analizuje świat wartości dorosłego człowieka oraz podejmuje problem zmian rozwojowych w kontekście kształtowania się świata wartości. Autor koncentruje się na zrozumieniu roli wartości w życiu człowieka oraz na wpływie różnych uwarunkowań na tworzenie tożsamości jednostki. Podkreśla znaczenie wyboru i świadomej realizacji wartości w dzisiejszym społeczeństwie. Jak zaznacza - wartości odgrywają istotną rolę w życiu człowieka, stąd kluczowym zagadnieniem staje się ujęcie horyzontu aksjologicznego. Ważna jest tutaj rola antropologii teologicznej w rozumieniu człowieka jako stworzenia Bożego.

Doktorant podkreśla rolę filozofii, personalizmu i aksjologii w kontekście rozwoju człowieka, wychowania oraz jego etycznych wyborów i afirmacji określonych wartości. Dla naukowych analiz związanych z rozwojem człowieka i wartościami ważne jest ujęcie z punktu widzenia personalizmu, w którym aksjologia stanowi istotny fundament. Personalizm nakłada konieczność wyboru prawdy jako fundamentu moralności. Poszukiwanie prawdy jest nieodłącznym elementem dążenia człowieka do doskonałości.

Podjmując problematykę wartości Doktorant omawia różne definicje i koncepcje wartości. Analizuje również różne prądy filozoficzne i podejścia do wartości. Przedstawia także najważniejsze zagadnienia w tym zakresie w różnych kontekstach i perspektywach, w tym perspektywie psychologicznej, socjologicznej, kulturowej, oraz omawia różne nurty w badaniach aksjologicznych.

Analizując problem wychowania Autor przedstawia różne definicje i aspekty wychowania oraz podkreśla rolę wychowania w przekazywaniu i kształtowaniu świata wartości. W tych różnych definicjach podkreślane są różnorodne aspekty, takie jak: społeczna relacja między wychowawcą a wychowankiem, rozwijanie tożsamości, a także właściwości konstytutywne wychowania. Doktorant zwraca uwagę także na rozróżnienie wychowania w sensie szerokim i węższym. Wychowanie w sensie szerokim obejmuje wszelkie oddziaływania na człowieka, które kształtują jego osobowość. W ujęciu węższym, wychowanie to zamierzone oddziaływania na wychowanka, prowadzone w określonym celu i kontekście. Wychowanie jest istotnie powiązane z edukacją, czyli ma wpływ na sferę poznawczą, oraz z opieką, a więc jest istotne w zaspokajaniu potrzeb wychowanków.

Autor zwraca uwagę na to, że nauka o celach wychowania powinna opierać się na współpracy i dialogu interdyscyplinarnym wielu dziedzin, które pełnią ważną rolę w

określaniu celów wychowania i ustalaniu norm jego realizacji. Wychowanie w sferze duchowej człowieka skupia się na aspektach duchowych, religijnych, moralnych i etycznych. Doktorant podkreśla tu znaczenie wiary, doktryny, kultu, wspólnoty oraz odniesienie do zbawienia.

Wychowanie jest rozumiane jako proces dynamiczny, prowadzący do pełni człowieczeństwa, jako osobiste spotkanie i dialog między wychowawcą a uczniem. Ma na celu wspieranie wychowanka w urzeczywistnianiu szerokiego spektrum wartości, dążąc do pełni rozwoju osobowego. Wartości takie jak miłość, wolność, dobro, prawda i odpowiedzialność stanowią centralne cele wychowania personalistycznego. W wychowaniu tym ważna jest harmonijna współpraca między różnymi instytucjami wychowawczymi, takimi jak: rodzina, państwo i Kościół.

Autor podkreśla, że wychowanie moralne i religijne są formami działalności pedagogicznej, które skupiają się na kształtowaniu światopoglądu, wartości moralnych oraz etycznego postępowania. Wychowanie moralne ma na celu kształtowanie sumienia i umiejętności dokonywania moralnych wyborów, podczas gdy wychowanie religijne uwzględnia aspekty duchowe i religijne w procesie wychowawczym. Oba te rodzaje wychowania wpływają na rozwijanie wartości moralnych i osobowych u wychowanków.

Istotnym wskaźnikiem skuteczności procesu wychowania i widocznym efektem jakości wychowania moralnego jest podjęcie samowychowania, w którym dana osoba podejmuje troskę o własne standardy moralne i podejmuje samodzielne działania w kształtowaniu swojej osobowości.

Autor analizuje kluczowe koncepcje związane z miłością, małżeństwem, rodziną oraz ich rolami w społeczeństwie, koncentrując się na chrześcijańskim rozumieniu miłości i jej związku z wartościami moralnymi. Podkreśla, że szczególną przestrzenią afirmacji wartości jest małżeństwo jako wspólnota dzielenia się i realizowania wartości. W tym ujęciu miłość jest postrzegana jako dar z siebie dla drugiego, akt zbliżania się do Boga dzięki sakramentowi małżeństwa.

Wskazując na różne definicje rodziny, Doktorant podkreśla jej znaczenie jako podstawowej grupy społecznej, instytucji społecznej i środowiska wychowawczego. Rozważa różne aspekty, takie jak struktura i cele rodziny oraz podkreśla jej rolę jako systemu z określonymi zadaniami.

Podjmując problematykę świata wartości dorosłego człowieka Doktorant przytacza psychologiczne rozumienie wartości, ich związek z procesami psychicznymi i z potrzebami (biologicznymi czy społeczno-kulturowymi), podaje przykłady kategoryzacji wartości, podkreślając znaczenie podstawy rozważań w niniejszej dysertacji, a więc personalizmu i pedagogiki personalistycznej. Jak pisze Autor: „Konieczne zatem jest zarówno podjęcie

dyskursu, jak i świadomość rozwoju pojęcia osoby i godności oraz widzenia człowieka w świetle antropologii filozoficznej. Ono gwarantuje bowiem dostrzeżenie człowieka jako fizyczno-duchowej całości” (s. 54).

W omawianiu problematyki dotyczącej świata wartości ważny jest proces ich hierarchizacji. Proces ten może być analizowany w różnych perspektywach, które Autor omawia. Jednocześnie podkreśla, że w wychowaniu chrześcijańskim nie wystarczy mentalna operacjonalizacja aksjologii, ale istotny jest także praktyczny wymiar podejścia do aksjologicznej *praxis*, osobiste zaangażowanie się w sprawy religijno-moralne wychowawców, a przede wszystkim rodziców.

Ważnym aspektem omawianych zagadnień jest postulowana przez Doktoranta konieczność spełniania istotnych warunków umożliwiających zaistnienie wartości moralnych. Autor przytacza przykładowe badania stanowiące egzemplifikację tej problematyki.

Doktorant analizuje najważniejsze z punktu widzenia pedagogiki personalistycznej wartości: godność, miłość, odpowiedzialność i wolność. W omówieniu rozwoju człowieka Doktorant podkreśla złożoność tego procesu, uwzględniając jego aspekty biologiczne, psychiczne i społeczne. Przedstawia różne definicje rozwoju, wskazując na jego progresywny charakter, który zazwyczaj ma pozytywne wartościowanie i jest niezbędny do dalszego rozwoju i funkcjonowania. Rozwój obejmuje zmiany w zachowaniu, zarówno wewnątrz jednostki, jak i między jednostkami. Doktorant podkreśla, że zadania rozwojowe jednostki wypływają z jej dojrzewania, wpływu kulturowego środowiska i indywidualnych aspiracji i wartości. Wśród tych zadań wymienia akceptację, dostosowanie się, kontrolę nad własną kondycją fizjologiczną, naukę ról, rozwijanie świadomości oraz budowanie relacji uczuciowych i społecznych. Doktorant zwraca także uwagę na znaczenie aspektów emocjonalnych i wolitywnych w rozwoju człowieka, wskazując, że są one istotne dla jego funkcjonowania i procesów tożsamościowych.

W analizowaniu tej problematyki – jak zaznacza Autor – ważne jest teleologiczne podejście do zmiany rozwojowej. Zmiany rozwojowe stanowią zasadę rozwojową, która ma na celu zróżnicowanie, uporządkowanie, hierarchiczną integrację i zrównoważenie funkcji, czynności lub procesów psychicznych. Każda zmiana rozwojowa jest oceniana i wartościowana zgodnie z przyjętymi kryteriami w danej dziedzinie lub paradygmacie. Pozytywnie oceniana zmiana jest uważana za "dobrą", oczekiwaną lub prawidłową. Z naukowego punktu widzenia ważne jest ujmowanie różnych cech zmian, takich jak: kierunek, progresywność, ciągłość lub skokowość, charakter stadialny, specyficzność, uniwersalność, wspólność i ontogenetyczność (indywidualność). Autor podkreśla, że zmiany

w zachowaniu mogą dotyczyć różnych aspektów i mają różne tempo. Niektóre zmiany mogą prowadzić do postępu, podczas gdy inne mogą wpływać na regres.

Doktorant za M. Śnieżyńskim wymienia tendencje przemian w polskiej rodzinie, m.in.: zanik tradycji rodzinnych, spadek liczby rodzin trójpokoleniowych, spadek znaczenia autorytetu rodziców i brak czasu dla rodziny oraz osłabianie więzi rodzinnych, coraz późniejszy wiek podejmowania ról małżeńskich i coraz to niższy wskaźnik dzietności, do tego marginalizacja funkcji wychowawczej, coraz liczniejsze związki kohabitacyjne oraz decyzje o życiu w modelu „singiel”, rozwody i separacje.

W tym punkcie Doktorant podejmuje problem znaczenia więzi z religijnego punktu widzenia, rozwoju wiary i religijności w życiu człowieka, przytaczając wyniki analiz z przeprowadzanych badań empirycznych.

W rozdziale II. Doktorant podejmuje problem przyjmowania i wypełniania ról społecznych. Przedstawia tu psychologiczne, socjologiczne oraz pastoralne rozumienia narzeczeństwa i małżeństwa oraz rodzicielstwa.

Analizując problematykę narzeczeństwa i małżeństwa w ujęciu nauk społecznych i teologicznych Doktorant przedstawia ramy cywilnoprawne. Ważnym podjętym zagadnieniem jest kwestia cech miłości małżeńskiej. W tym zakresie Autor przytacza dostępne w literaturze klasyfikacje. Doktorant analizuje wyniki badań dotyczące postaw wobec kohabitacji, szczególnie w zakresie jej wpływu na jakość i trwałość późniejszych relacji.

Podjmując temat podejścia do przyjmowania ról rodzicielskich Autor przytacza ujmowanie tego zagadnienia w kategorii zadania rozwojowego, zdarzenia życiowego wymagającego konstruktywnego zaangażowania. Także w tym zakresie Doktorant analizuje dotychczasowe badania dotyczące tego problemu.

Doktorant podkreśla i analizuje na podstawie literatury wagę i znaczenie rodziny generacyjnej, a także powraca do wcześniej podjętych już rozważań dotyczących zmian w funkcjonowaniu i strukturze rodziny i płynących stąd zagrożeń.

Jak podkreśla Doktorant - analizy z zakresu psychologii, w tym wyniki badań empirycznych, stanowią ważne źródło inspiracji dla działań duszpasterskich. Jak pisze: „W naukach teologicznych spojrzenie na narzeczeństwo i małżeństwo, wchodzenie w role z tymi rzeczywistościami przeprowadzone będzie z położeniem akcentu na dane pochodzące z Pisma Świętego, na chrześcijańskie rozumienie miłości, na wymiar narzeczeństwa jako okresu przygotowania do zawarcia sakramentu” (s. 95).

W analizach aspektów teologicznych Doktorant sięga do *Księgi Rodzaju*, *Pieśni nad pieśniami*, *Księgi Przysłów*, do sceny wesela w Kanie Galilejskiej, dokumentów Soboru

Watykańskiego II, *Familiaris Consortio*, KKK, LdK, encykliki *Veritatis splendor*.

Przedstawione biblijne podstawy duszpasterstwa rodzin jak pisze Autor - łączą się z apostołskimi zadaniami laikatu - odkrywania swojego powołania, które jest odkrywaniem projektu własnego życia, uczynienia daru z samego siebie. Dla osób zawierających sakramentalny związek małżeński ważna jest świadomość trwania sakramentu.

Istotnym problemem podejmowanym przez Doktoranta jest także misyjność małżeństwa. Jak podkreśla Doktorant „cennym dokumentem jest także *Karta Praw Rodziny*, ogłoszona przez Stolicę Apostolską 22 października 1983 r. jako efekt pracy synodu biskupów z 1980 r. poświęconego „*Zadaniom chrześcijańskiej rodziny we współczesnym świecie*” (s. 103).

Autor przedstawia także wyniki badań dotyczące motywów zawarcia małżeństwa sakramentalnego. Podkreśla, że małżeństwo i rodzina mają charakter wspólnototwórczy, a rodzina określana jest jako społeczność naturalna, zespolona nierozzerwalnym związkiem sakramentalnym, zakładającym wzajemną miłość, wierność, obecność (trwanie) i uczciwość. Wprowadzenie do II rozdziału kończy omawianie form i zadań duszpasterstwa rodzin.

Podejmując problem uwarunkowań psychologicznych wchodzenia w nowe role społeczne Doktorant podkreśla znaczenie wiedzy o faktach i diagnozach psychologicznych, która jest niezmiernie ważna w perspektywie orzekania o charakterze procesu dojrzewania i jakości zmian rozwojowych u konkretnego człowieka czy diady narzeczeńskiej lub małżeńskiej.

W rozwoju człowieka podejmuje problem rozwoju osobowości, przedstawia kryteria rozwoju dojrzałej osobowości, w tym znaczenie hierarchii wartości, własnej aktywności. Autor podejmuje także problemy szczegółowe, ważne z punktu widzenia podejmowania ról społecznych, takie jak np. problem konformizmu i przestrzegania norm społecznych, przeżywanych stresów. Doktorant porusza także problem motywacji do zawarcia małżeństwa, wizji małżeństwa i oczekiwań dotyczących małżeństwa i rodziny, wzorów macierzyństwa i ojcostwa, postaw wobec dzieci i ich wychowywania.

W kolejnym punkcie Doktorant analizuje socjologiczne determinanty podejmowania nowych funkcji społecznych, a więc problem regulacji zachowań poprzez normy i reguły kulturowe, hierarchię wartości, szczególnie wartości moralne. Przedstawia także problem dojrzałej osobowości ujmowanej z punktu widzenia socjologii, nabywanie kompetencji społecznych, gromadzenia doświadczeń życiowych, asymilacji i akomodacji, uczenia się, a także socjalizacji. W tym punkcie Autor podejmuje rozważania dotyczące ujmowania rodziny z punktu widzenia socjologii, więzi w rodzinie, jej zadań, ról społecznych, preferowanych i realizowanych modeli życia rodzinnego. Kończąc ten punkt

Autor podkreśla znaczenie socjologii rodziny w pracy duszpasterstwa rodzin.

W kolejnym punkcie Doktorant omawia funktry teologiczne i duszpasterskie narzeczeństwa i małżeństwa, rozpoczynając od ogólnego spojrzenia na duszpasterstwo jako takie, potem na to duszpasterstwo, które jest ważne dla okresu narzeczeństwa i małżeństwa.

Pojęcie *funktor* Autor zapożycza z zakresu logiki i semantyki, gdzie w tychże naukach funktry stanowią połączenie nazwy i zdania. W niniejszej pracy *funktor* określa to, co w połączeniu z innymi wyznacznikami konstruuje małżeństwo i narzeczeństwo, czyli to, co stanowi o jego konstrukcji, jak i to, co jest niezbędne do jego właściwego zbudowania. Funktry nie stanowią ostatecznego zdania. Jak ujmuje to Doktorant np. sama wierność czy miłość nie jest warunkiem wystarczającym (choć koniecznym) dla fundowania małżeństwa bez np. uczciwości. Funktry zatem można uznać za taki wymiar, który ma moc współkonstruuującą pewną rzeczywistość narzeczeństwa i małżeństwa (s. 136).

Do podstawowych funktrów ujmowania teologicznych zagadnień o narzeczeństwie i małżeństwie Autor zalicza godność człowieka jako osoby i jej podstawy: rozumność, wolność, duchowość, sumienie. W aspekcie teologicznym podstawą godności jest stworzenie człowieka na obraz i podobieństwo Boże, osobowa relacja z Jezusem i budująca ją łaska.

Doktorant podkreśla, że duszpasterstwo rodzin wypracowuje podstawy, normy i zasady dla działalności duszpasterskiej ukierunkowanej na rodzinę, a więc wspieranie małżonków i rodzin w realizacji Bożego zamysłu wobec małżeństwa i rodziny. W tym zakresie ważne jest także integralne ujęcie płciowości i otwarcie na płodność.

Niezwykle istotnym w pracy duszpasterskiej jest zwrócenie uwagi na właściwe przygotowanie do małżeństwa (dalsze, bliższe i bezpośrednie) oraz na dojrzałą motywację decyzji o zawarciu sakramentu, jako wyboru stylu życia; a w życiu małżeńskim i rodzinnym budowanie wspólnoty miłości i wychowanie dzieci, także w aspekcie ich wychowania do samowychowania.

W rozdziale III. Doktorant podjął problematykę zmian w świecie wartości u młodych dorosłych. Zmiany te analizuje z perspektywy pedagogicznej. Podkreśla szczególną rolę wartości i odpowiedzialności w podejmowanych decyzjach życiowych w małżeństwie i w rodzinie. Podkreśla, że celem wychowania zaś jest podniesienie egzystencji na wyższy poziom – rozwój osobowościowy wychowanek, bądź siebie samego w samowychowaniu. W rozdziale tym Doktorant powraca do problemu wartości, ich podziału, procesu wychowania ku afirmacji wartości, z uwzględnieniem także elementu nadprzyrodzonego.

Doktorant podejmuje problem aksjologicznych mediatorów i moderatorów życia młodych dorosłych podkreślając, że wartości konstytuują i dookreślają koncepcje pedagogiczne oraz wyznaczają realne horyzonty praktyki wychowawczej. Moderatory

ujmuje jako wyznaczniki warunków, w jakich wybiera się i realizuje wartości. Mediatorzy zaś, to te czynniki, które pośredniczą między człowiekiem a wartościami.

Moderatorem jest więc wychowanie obejmujące metody bezpośredniego czy pośredniego wpływu na wychowanka i środki wychowania. Zdaniem Autora moderator aksjologii określa konkretne wyznaczniki, jakimi kieruje się wychowawca/rodzic w doborze wartości, w ustalaniu ich hierarchii i w sposobach ich realizacji, tak w procesie kształtowania własnej egzystencji (samowychowanie), jak przede wszystkim w praktyce pedagogicznej (wychowanie dzieci według danych wartości).

Wartości w sytuacji wychowawczej można uznać i za moderatory i za mediatorzy. W życiu młodych dorosłych moderatorem rozwoju osobistego w świecie aksjologicznym jest przeżywanie siebie jako wartościowego, mającego godność człowieka. Moderatorem świata wartości są doświadczenia duchowe, tak więc jednym z moderatorów świata wartości młodych dorosłych jest Kościół. Ważnym moderatorem w aksjologii chrześcijańskiej jest cel ludzkiego życia, czyli zbawienie.

Mediatorem i moderatorem są zarówno wiedza, jak i motywacja. Doktorant podkreśla, że istotnym źródłem czynników wpływających na kształtowanie się aksjologii osoby jest rodzina. Przytacza tutaj badania empiryczne dotyczące tego problemu. Mediatorem dla młodych dorosłych są rodzice. Przekaz wiary ze strony rodziców wpływa na kształtowanie się postaw moralnych u dzieci. Doktorant podkreśla znaczenie dojrzałego sumienia. Ważnym moderatorem dla świata wartości jest kultura.

W rozdziale tym Doktorant podejmuje problem fundamentalnej roli wartości w wychowaniu. Jak pisze, wartości w wychowaniu spełniają szereg niepowtarzalnych funkcji. Między innymi przyczyniają się do integralnego rozwoju (tożsamości indywidualnej i społecznej), poszerzają rozwój poznawczy i emocjonalny oraz sferę motywacyjną. Ponadto dają nieocenione informacje o wychowanku – o kierunkach jego pragnień, motywacji jego czynów. Tym samym wpływają na skuteczność samego wychowania i proponowanych w jego zakresie rozwiązań (metod, środków, programów itp.). Wychowanie (szczególnie w wymiarze wychowania moralnego) zmierza ku wykształceniu zdolności wartościowania.

Przytaczane przez Doktoranta wyniki badań potwierdzają rozumienie wychowania jako pracy nad holistycznie pojmowanym rozwojem osoby ludzkiej.

Kolejnym problemem podejmowanym w tym rozdziale jest analiza zależności pomiędzy światem wartości a przyjmowaniem obowiązków małżeńskich. Doktorant uwzględnia tu kategorię odpowiedzialności, konieczność posiadania wiedzy aksjologicznej i pedagogicznej. Przedstawia także zmiany w zakresie ról macierzyńskich i ojcowskich po urodzeniu dziecka. Jak wskazuje Doktorant przyjmowanie ról małżeńskich i rodzicielskich zasadza się na kategoriach aksjologicznych. Godność i wolność oraz miłość stają się

podstawą świadomego (odpowiedzialnego) i dobrowolnego przyjmowania i pełnienia ról. Dotyczy to nie tylko rozumienia roli własnej, ale także akceptacji (uznania i szacunku wynikających z godności) roli współmałżonka czy dziecka.

Jak wskazuje Doktorant odpowiedzialność w rodzinie spoczywa na wszystkich jej członkach. Odpowiedzialność ta wpisana jest niejako w role społeczne, które wymagają odczytania tychże ról i identyfikacji z obowiązkami z nich wynikającymi. Wyrazem przyjmowania ról rodzicielskich jest wybór i realizowanie danego stylu wychowania.

W ostatniej części tego rozdziału Doktorant podkreśla rolę zmian w wychowaniu, ich rozumienie i funkcjonowanie w perspektywie kształtowania świata wartości. Ważnym motywatorem zmian jest miłość, warunkująca bliskie więzi w rodzinie. Rodzina w wychowaniu, jak podkreśla Doktorant, daje nie tylko poczucie bliskości przez autentycznie bliskie więzi, ale w atmosferze bezpieczeństwa budzi wrażliwość moralną dziecka, pomaga mu wydawać sądy moralne i podejmować decyzje moralne. Wskazując zaś m.in. na odpowiedzialność i normy społeczne, pozwala połączyć sferę moralności indywidualnej i społecznej.

W rozdziale IV. Doktorant przedstawia metodologię badań własnych.

Doktorant stawia ogólny problem badawczy, który zawiera się w pytaniu: *jak prezentuje się i zmienia świat wartości narzeczonych?* Stawia kilka pytań szczegółowych: *jak narzeczeni opisują wartości? Czy badani narzeczeni są spójni w opisie świata wartości? Jak narzeczeni wyobrażają sobie własne rodzicielstwo? Jak narzeczeni określają wartość własnego małżeństwa?* Kolejne pytanie dotyczyło tego - *w jakim stopniu nauki przedmałżeńskie i zawarcie sakramentalnego małżeństwa zmienia świat wartości narzeczonych (młodych małżonków).*

Doktorant stawia hipotezy (1) dotyczące wewnętrznej spójności świata wartości badanych, związku sytuacji życiowej narzeczonych/ małżonków i ich świata wartości.

W hipotezie 2. Doktorant zakłada m.in. związek pomiędzy wiekiem, wykształceniem a rolą i potrzebą wartości w życiu narzeczonych i małżonków. W następnych hipotezach Doktorant zakłada związek pomiędzy postrzeganiem wartości, a ich realizacją w życiu oraz hipotezy dotyczące zmian, jakie zachodzą w dalszym życiu badanych.

W kolejnych rozdziałach Doktorant przedstawia wyniki uzyskanych badań przy wykorzystaniu zaawansowanych metod statystycznych obliczeń. Doktorant stosuje ważne i adekwatnie dobrane metody statystycznych obliczeń:

- współczynnik r-Spearmana;
- współczynnik korelacji porządku rang r-Spearmana;
- test U Manna-Whitneya; test Wilcoxon;

- test H Kruskala-Wallisa;
- metody ujęcia danych (reprezentacji) w matrycach, w tabelach krzyżowych; analizuje sieci niehierarchicznych węzłów tworzących mapy oraz posługuje się analizą tematyczną.

W rozdziale V. przedstawiona została analiza świata wartości w rozumieniu badanych narzeczonych. Doktorant weryfikując postawione hipotezy ujmuje tutaj percepcję i określanie horyzontu aksjologicznego badanych narzeczonych, rozumienie funkcjonowania w relacjach małżeńskich, określanie własnych postaw rodzicielskich przez badanych narzeczonych, wzajemne relacje w diadach narzeczeńskich.

W rozdziale VI. zarysowany został horyzont aksjologiczny badanych młodych małżonków. Doktorant ma tutaj świadomość małej liczebności grupy badanych osób, które wzięły udział w powtórny badaniu. W rozdziale tym przedstawia rozumienie wartości i ich funkcjonowania w życiu przez młodych małżonków, relacje małżeńskie i wychowawcze w ujęciu młodych małżonków oraz ich podejście do postaw wychowawczych. W rozdziale tym Doktorant przedstawia także reminiscencje i percepcje małżonków dotyczące ich własnego narzeczeństwa oraz przeprowadza analizę porównawczą świata wartości u narzeczonych i małżonków.

W rozdziale VII. Doktorant przedstawia teoretyczne i praktyczne wnioski z przeprowadzonych badań. Są to wnioski pastoralno-psychologiczne dotyczące świata wartości narzeczonych i małżonków.

Wśród tych wniosków istotne z nich dotyczą także poradnictwa psychopedagogicznego - budowania tzw. *kultury pedagogicznej*, czyli uwrażliwiania oraz edukowania rodziców, zwłaszcza zagrożonych niewydolnością wychowawczą; wychowania, stylów i oddziaływań wychowawczych (metod i środków), czy ukazywania jak ważne jest samowychowanie.

Jak podkreśla Autor duszpasterstwo powinno być bardziej zindywidualizowane, spersonalizowane, winny być zrewidowane treści kursów przedmałżeńskich pod kątem wyakcentowania prawidłowej wizji człowieka, aby w ich trakcie była przekazywana właściwa antropologia i aksjologia. Doktorant postuluje także zaaplikowanie tych postulatów w rzeczywistość poradni przedmałżeńskich, sporządzenie listy podejmowanych ważnych tematów, listy użytecznych podręczników. Ważne jest także organizowanie kursów, prelekcji i szkoleń dla doradców.

Autor widzi także zasadność poszerzenia - poza wymiar kursów przedmałżeńskich -

wniosków płynących z badań niniejszej pracy, a więc rozbudowanie przygotowania dalszego (katechezy szkolnej) o zaktualizowane i atrakcyjne w formie i treści materiały ukazujące uczniom sakramentalność małżeństwa, antropologię chrześcijańską, chrześcijańską hierarchię wartości itp.; poszerzenie katechez dla dorosłych; wprowadzenie osobnej katechezy dla młodych dorosłych. Jak wskazuje Autor - ten postulat wynika wprost z przeprowadzonych przez niego badań i byłby odpowiedzią zarówno na braki w wiedzy katechetycznej, np. dotyczącej sakramentalności czy przymiotów małżeństwa albo Katolickiej Nauki Społecznej.

Autor proponuje także wprowadzenie w formie bardziej atrakcyjnej katechez dla narzeczonych, a także dla małżonków, osobno dla młodszych i starszych małżeństw, czy dla małżeństw w kryzysie. Ważnym postulatem jest także mocniejsze włączenie w przygotowanie kleryków w seminariach problematyki związanej z duszpasterstwem rodzin.

Rozdział ten Doktorant kończy analizą trudności w przeprowadzonym badaniu, zarówno trudności organizacyjnych, jak i metodologicznych oraz ukazaniem perspektywy dalszych badań i możliwości wykorzystania w przyszłości schematu i treści przeprowadzonego badania.

Uwagi polemiczne

Uwagi ogólne

Jedną z podstawowych uwag polemicznych dotyczącą całości pracy jest kilkakrotne powracanie w kolejnych rozważaniach do poruszanych już wcześniej zagadnień. Można to tłumaczyć celowym zabiegiem pogłębiania analiz. Jednak warto także rozważyć również i to, czy ujmowanie określonych zagadnień w jednym miejscu nie zwiększyłoby przejrzystości pracy.

W rozdziale I. Doktorant omawia determinanty psycho-fizycznego rozwoju człowieka, analizuje świat wartości dorosłego człowieka oraz podejmuje problem zmian rozwojowych w kontekście kształtowania się świata wartości. Powstaje pytanie o kolejność ujęcia - czy problem zmian rozwojowych w kontekście kształtowania się świata wartości nie powinien być przeanalizowany przed prezentacją świata wartości dorosłego człowieka?

Uwagi szczegółowe:

Analizując systemowe rozumienie rodziny, dynamikę życia rodzinnego oraz funkcje rodziny, Doktorant przytacza klasyfikację funkcji rodziny za K. Wałęcką-Matyją (z 2014 roku) pisząc o jej **autorskim ujęciu**. W tej klasyfikacji autorka podaje takie funkcje rodziny

jak: jak prokreacyjna, seksualna, ekonomiczna, opiekuńcza, socjalizacyjna, edukacyjna, emocjonalna i funkcja spójności. Warto tutaj wspomnieć, że nie jest to podział autorski, jak zaznacza Doktorant, ale podział od wielu lat funkcjonujący w psychologii i w socjologii, o czym już np. w 1999 roku pisze prof. Krystyna Ostrowska w książce dla nauczycieli, rodziców i wychowawców pt. *Wychowanie do życia w rodzinie*. K. Wałęcka-Matyja dodaje jedynie funkcję spójności, natomiast pomija ważne w klasycznym ujęciu trzy funkcje rodziny: wspomagającą rozwój osobowości, wspomagającą rozwój moralno-religijny oraz profilaktyczną. Stąd też prowadząc rozważania dotyczące ustalenia poszczególnych pojęć warto byłoby sięgnąć – choćby krótko, do historii kształtowania się danego pojęcia.

Podobnie na stronie 71 Autor pisze: „Ową postawę rodzicielską omawia M. Plopa w autorskiej koncepcji i modelu projektowania i przeprowadzania badań nad postawami rodzicielskimi²⁰⁹”.

Doceniając istotny wkład prof. M. Plopy w analizowanie postaw rodzicielskich warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że autorską propozycję przedstawiła wiele lat przed badaniami Mieczysława Plopy - Maria Ziemska. Późniejsze koncepcje były udoskonalaniem i modyfikacją zaproponowanej przez nią klasyfikacji. Stąd też tak ważny byłby - podkreślany już wcześniej postulat - chociażby krótkie sięgnięcie do historii kształtowania się danego pojęcia.

Ważnym postulatem jest także i to, aby analizy ściśle dotyczyły wskazanego w danym punkcie tematu. Przykładowo:

Rozpoczynając rozważania dotyczące ujęcia teologicznego Autor zaczyna je od analiz podejścia filozoficznego. Te rozważania warto było by umieścić w rozdziale poświęconym wartościom w życiu dorosłym, aby w tym punkcie skupić się jedynie na zapowiadanych analizach teologicznych.

Wprowadzeniem do podstawowych analiz rozdziału II są długie rozważania, z których wiele treści można by było przesunąć już do poszczególnych podpunktów.

Rozważania są poprzedzone podaniem kryteriów osiągnięcia dojrzałości we wczesnej dorosłości. Tutaj Autor powraca do problemu ujmowania wartości z punktu widzenia psychologii i socjologii. Warto byłoby jednak te rozważania przesunąć do tego pierwszego rozdziału, w którym były rozważania dotyczące uściślenia poszczególnych pojęć.

Także warto rozważyć, czy podejmowane już na wstępie rozdziału II. rozważania dotyczące funkcji pełnionych przez duszpasterstwo rodzin nie powinny stanowić podsumowania podjętych rozważań, a nie wstępu do nich. Zwłaszcza, że do tego problemu Autor znów powraca kończąc analizy rozdziału II.

Wprowadzając do badań własnych Doktorant przytacza wyniki badań, zarówno polskich, jak i międzynarodowych dotyczące tej problematyki. Zazwyczaj w pracach badawczych stosuje się inną kolejność, a więc wyniki własnych badań analizuje się na tle przeprowadzonych już dotychczasowych badań w tzw. dyskusji wyników.

Doktorant stawia ogólny problem badawczy, który zawiera się w pytaniu: jak prezentuje się i zmienia świat wartości narzeczonych? Stawia kilka pytań szczegółowych: *jak narzeczeni opisują wartości? Czy badani narzeczeni są spójni w opisie świata wartości? Jak narzeczeni wyobrażają sobie własne rodzicielstwo? Jak narzeczeni określają wartość własnego małżeństwa?* Warto postawić pytanie – czy kolejność tych dwóch ostatnich pytań nie warto byłoby zamienić, a więc najpierw pytanie o małżeństwo, a potem o rodzicielstwo?

Doktorant podejmuje także problem czystości przedmałżeńskiej jako zadania i zarazem niezawodnej gwarancji autentycznej miłości (s. 101). Czy nie warto byłoby w propozycjach pracy z młodzieżą wskazać także takie formy pracy duszpasterskiej, które pozwolą na przedstawianie czystości przedmałżeńskiej w atrakcyjnej formie, która stała by się inspirującym wyzwaniem dla młodych ludzi?

Zakończenie pracy doktorskiej ma charakter nietypowy dla rozpraw naukowych – ma ono o wiele bardziej charakter prywatnego listu np. do przyjaciela niż rzeczowego podsumowania dysertacji.

2. Merytoryczna ocena pracy

Ujęcia interdyscyplinarne zawsze stanowią trudność wynikającą z metodologicznej odrębności każdej z nauk. Należy jednak podkreślić, że z tą trudnością Doktorant poradził sobie w sposób profesjonalny. Zaprezentowanie problemu i analiza jego uwarunkowań świadczy o wysokim poziomie dojrzałości naukowej Autora rozprawy.

Zaprezentowana literatura, obszerna i bogata w treść wskazuje na duże odczytanie Doktoranta, a wyakcentowanie wielu zagadnień istotnych z punktu widzenia problemu pracy stanowi dowód znajomości problematyki. Zagadnienia są przedstawione interesująco. Trzeba jednak zauważyć, że referowanie obszernej literatury dokonywane jest niekiedy kosztem pogłębionej analizy. Analityczne ujęcie problemu stało się przyczyną powtórek występujących w pewnych partiach materiału, których przy pogłębionej syntezie można byłoby uniknąć.

Z psychologicznego punktu widzenia niezwykle cennym wkładem Doktoranta są przeprowadzone badania empiryczne.

3. Zastosowane metody i język pracy

Metodę pracy w niniejszej rozprawie można określić jako zgodną z interdyscyplinarnym charakterem doktoratu, a więc empiryczno-analityczno-syntetyczną. Praca wskazuje na dobre opanowanie warsztatu naukowego. Pojęcia zdefiniowane są jasno i precyzyjnie.

Aspekt empiryczny pracy w dużej mierze należy ocenić bardzo wysoko. Autor przeprowadza badania grup narzeczonych i małżonków spełniających określone kryteria badawcze, przeprowadza na wysokim poziomie analizę uzyskanych wyników badań. Doktorant stosuje ważne i adekwatnie dobrane metody statystycznych obliczeń, wspomniane już metody takie jak: współczynnik r-Spearmana; współczynnik korelacji porządku rang r-Spearmana; test U Manna-Whitneya; test Wilcoxon; test H Kruskala-Wallisa; metodę ujęcia danych w macierzach, w tabelach krzyżowych; analizę sieci niehierarchicznych węzłów tworzących mapy tematyczne, porównywanie, grupowanie i kontrastowanie przypadków; analizę tematyczną (TA).

Weryfikacja postawionych hipotez została przeprowadzona poprawnie, a uzyskane wyniki mają dużą wartość heurystyczną.

Uwagi polemiczne

Doktorant pisze, że rozprawa jest poszukiwaniem odpowiedzi na pytanie: **jak prezentuje się i zmienia świat wartości narzeczonych?** Warto byłoby jednak dodać, że chodzi o zmianę świata wartości narzeczonych już po zawarciu przez nich sakramentalnego związku małżeńskiego. Sformułowane przez Doktoranta pytanie sugeruje, że wciąż chodzi o dane uzyskane od narzeczonych.

W hipotezie 2. Doktorant zakłada m.in. związek pomiędzy wiekiem, wykształceniem a rolą i potrzebą wartości w życiu narzeczonych i małżonków. Warto tutaj zapytać Autora, na jakiej podstawie uważał, że powinny tu wystąpić zależności.

Pytanie to jest o tyle zasadne, iż z wielu doświadczeń wynika, że w docenianiu świata wartości o wiele ważniejsza niż poziom wykształcenia jest mądrość, a ona nie zawsze wzrasta wraz z wiekiem, a także nie zawsze wiąże się z wykształceniem. Znamy w historii przykłady bardzo młodych ludzi o wielkiej mądrości (np. Mała Tereska), ale także wypowiedzi np. profesorów, które są jedynie prezentacją absurdalnych ideologii, a nie mądrości.

W zaprezentowaniu przez Doktoranta wyników badań przy użyciu dobrze dobranych i zaawansowanych metod statystycznych są jednak fragmenty pracy, które trzeba

uściślić, aby osoby, które chciałyby poznać uzyskane wyniki badań wiedziały, jakiego procentu osób dotyczy dane zjawisko. W pracach naukowych nie można używać sformułowań typu: *badani w ogromnej, czy w zdecydowanej większości, wielu badanych* itp. bez podania choćby w nawiasie danych procentowych.

Stąd też prezentując uzyskane wyniki badań na obronie pracy doktorskiej poproszę o podanie konkretnych danych procentowych w następujących kwestiach, które przytoczę jako cytaty z pracy:

- 1) **Zdarzały się także odniesienia religijno-moralne (proszę podać procent osób, u których wystąpiły te odniesienia)**, wedle których badani zauważali, iż *czasami* należałoby zawiesić respektowanie własnego kodeksu moralnego, gdyż „niektóre wartości mogą być sprzeczne z przykazaniami”.
- 2) Badani narzeczeni na prośbę o dokończenie zdania *Moim zdaniem wartości to...* odpowiadali **w ogromnej większości (proszę podać procent osób)**, akcentując ich rolę.
- 3) Temporalny charakter dopowiedzeń dokonywanych przez badanych (do zdania: *Z wartościami można...*) ukazuje aktualne lub przyszłościowe aplikowanie wartości w życiu człowieka. Badani uważają, że z wartościami można żyć (dobrze, godnie, spokojnie), a także „przetrwąć trudne okresy” (konflikty, kłótnie itp.). **Wielu z nich (proszę podać procent osób)**, wyszczególnia te wartości, które pomagają w codzienności: spokój, zgodę, wiarę, nadzieję, miłość. Dzięki wartościom – w perspektywie przyszłościowej – można także „być lepszym („planować życie”, „lepsze jutro” czy też „odnieść sukces”, a nawet „podbić świat” bądź zmienić coś/siebie/innych „na lepsze”).
- 4) Przedostatnią grupą dookreśleń z zakresu analizy jakościowej są wytłumaczenia, jakie badani dawali do pytania dziesiątego (*życie bez wartości jest niemożliwe*). **Ci nieliczni (proszę podać procent osób)**, którzy zaznaczali odpowiedź *zdecydowanie się nie zgadzam* lub *raczej się nie zgadzam* – podawali jako wytłumaczenie swoich wyborów obserwowane przez nich przypadki ludzi, którzy „nie mają wartości, czyli się da żyć bez nich” albo twierdzenie, iż „każdy prowadzi życie według własnych pomysłów i nie muszą być one uwarunkowane wartościami”.
- 5) Ci z badanych, którzy *raczej* lub *zdecydowanie* się zgadzali z twierdzeniem o konieczności wartości w życiu, dzielili się zasadniczo na dwie grupy tematyczne. Pierwsza z nich **(proszę podać procent osób)**, uważała, iż każdy posiada wartości, druga **(proszę podać procent osób)**, akcentowała zaś to, że

życie bez wartości jest niemożliwe, gdyż bez nich nie ma ani celu, ani sensu, ani czegoś, czym można byłoby się kierować w życiu.

- 6) Małżonkowie, którzy dostrzegają sensowność i użyteczność Katolickiej Nauki Społecznej argumentują swój wybór **w znakomitej większości (proszę podać procent osób)**, tym, że nauka ta zawiera zbiór zasad i wartości „kształtujących światopogląd”, dających „życie według przykazań” i „kręgosłup moralny” – albowiem „przykazania są bardzo uniwersalne i można je przełożyć na różne dziedziny życia”.
- 7) Zgodność poglądów w diadzie rodzicielskiej (pytanie 13) **część Badanych małżonków (proszę podać procent osób)** odrzuca jako konieczną i powołuje się na wolność poglądów, a **zasadnicza część (proszę podać procent osób)** (podobnie jak u narzeczonych) uważa, iż należy dążyć do kompromisu, gdyż „poglądy można mieć różne, lecz trzeba wspólnie wybierać *najkorzystniejszą opcję*”.
- 8) Jedna z Badanych wyznała, iż „zaniedbali wiarę w swoim związku”, **zaś pozostali Małżonkowie**, którzy się nie modlą **(proszę podać procent osób)**, podobnie jak wcześniej narzeczeni **(proszę podać procent osób)**, nie mają na to czasu albo preferują modlitwę indywidualną. Jedno z Małżonków podaje, iż „nie jesteśmy na to gotowi, jakbyśmy się wstydzili”.
- 9) W odpowiedzi na pytanie 14 (*ojciec i matka powinni używać takich samych metod w wychowaniu*) Badani małżonkowie **w zdecydowanej większości (proszę podać procent osób)** uważają, iż ujednoczenie metod wychowawczych gwarantuje możliwość dawania dzieciom spójnych sygnałów, wskazówek itd.

Co prawda przykładowo od strony 300 Autor podaje dane liczbowe dotyczące odpowiedzi respondentów, ale warto byłoby ująć je także w dane procentowe.

W rozprawie, poza danymi empirycznymi, dostrzec można także wiele elementów analitycznych. Jednakże niejednokrotnie odczuwa się niedosyt syntez i częste powracanie do raz już zaprezentowanego materiału, zamiast pogłębionej i krytycznej analizy.

Podkreślając wiele walorów pracy trzeba także zauważyć potknięcia językowe, zwłaszcza brak spacji, czy literówki, które nie powinny mieć miejsca w dysertacji.

Przykładowo:

s. 9 - grupa **zagadnień** metodologicznych; sensowność **połączenia** pytań; s. 44 - **pojawiających** się wiele lat później; s. 91 - miejsce **zaspokajające**; 134 - Przypis - powinien być skrót imienia i przed nazwiskiem, a jest: Bożewicz Marta (oprac.); s. 136 - W niniejszej pracy funktor określać będzie to, co w **połączeniu** z innymi konstruuje małżeństwo i narzeczeństwo; s. 190 - **wewnątrz** integralność; s. 204 - zbioru zasad **postępowania**; s. 265 - w **ponadstuosobowej** grupie; s. 284 - wykazanie **różnic**, bez orzekania, jak prezentuje się związek **miedzy** nimi; s. 292 - Należy także ukazywać **rolę rodziny**; s. 320 - Założenie to wiązało się z oczekiwaniem, iż Badani małżonkowie **będę** prezentować *bardziej*;

Hipoteza została potwierdzona na zadowalającym poziomie **porawdopodobieństwa**; s. forma kursu i teraz składa się on z **likendowych nauk**; s. 329 - charakterystyce demograficznej danej **prafii**; s. 334 - Jak **писаła S. Dziekoński**, (z S. Dziekoński to Książdz, a nie pani).

Literówki nie powinny mieć miejsca szczególnie w pytaniach skierowanych do osób badanych, np. s. 378 - co - Państwa zdaniem - było w nich niepotrzebne lub **mało** przydatne?; s. 379 - Na co **uwazać**?

W pracy, którą cechuje wysoki poziom merytoryczny, tego typu usterki jednak rażą brakiem staranności w przygotowaniu tekstu rozprawy doktorskiej. Przecież Autor mógł sięgnąć po ogólnie dostępne (pewnie w każdym edytorze tekstów) najprostsze narzędzia pozwalające wychwycić literówki.

Referując wyniki badań Doktorant pisze o osobach badanych używając dużej litery Badani. Często (choć nie zawsze) Narzeczeni i Małżonkowie także są pisani dużą literą. W pracach naukowych w referowaniu wyników badań, nigdy nie spotkałam się z tego rodzaju praktyką, stąd pytanie do Autora, jakie jest uzasadnienie tego typu praktyki. Natomiast w badaniach własnych Autor - zwracając się do respondentów - pisał do nich czasami małą literą. A tutaj pisanie dużą literą byłoby jak najbardziej właściwe, np. *Co twoim zdaniem ...*

4. Bibliografia

Bibliografia jest bardzo obszerna. Literatura została wykorzystana w umiejętny sposób. Wewnętrzny podział bibliografii jest uzasadniony i jako taki najczęściej przyjmowany w pracach o charakterze interdyscyplinarnym, a tego typu rodzaj pracy stanowi recenzowana rozprawa. Szkoda, że Autor nie podaje Wydawnictw poszczególnych publikacji. Warto podkreślić, że ostatnie wymogi zapisu bibliograficznego APA podawanie Wydawnictwa w pracach z zakresu psychologii uznały za konieczność.

5. Wnioski

Rozprawa doktorska Ks. mgra licencjata Wojciecha Pala podejmuje ważny i aktualny temat stanowiący przedmiot badań wielu dyscyplin naukowych.

Oceniając całość pracy trzeba podkreślić szeroką wiedzę Doktoranta w zakresie dotyczącym prezentowanych problemów. Z psychologicznego punktu widzenia wysoko oceniam przeprowadzone badania oraz próbę uchwycenia istotnych zależności. Dokonana w tym zakresie analiza dała ciekawe i przekonujące rezultaty. Autor zaprezentował bardzo dobry warsztat badań empirycznych i swoją pracą przyczynił się do ubogacenia analiz badanej problematyki. Wspomniane usterki - literówki, braki w podaniu podstawowych danych procentowych - w porównaniu z ogromem zasług Doktoranta - są jednak czymś marginalnym i nie obniżają pozytywnej oceny nakładu pracy oraz wyników analiz i badań

Doktoranta.

Biorąc pod uwagę wyżej wymienione pozytywne przesłanki stwierdzam, że rozprawa doktorska Ks. mgra licencjata Wojciecha Pała pt. „*Świat wartości narzeczonych i młodych małżonków. Badania porównawcze*” spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim, tak pod względem merytorycznym, jak też i metodologicznym. Dlatego też wnoszę o dopuszczenie Ks. mgra licencjata Wojciecha Pała do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Warszawa, 3.11.2023 roku